

Główne etapy zasiedlenia i rozbudowy grodziska w Bonikowie (Wielkopolska) w świetle badań litologicznych i geochemicznych

Iwona Hildebrandt-Radke

*Instytut Geoekologii i Geoinformacji, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Dziegielowa 27, 61-680 Poznań
e-mail: hilde@amu.edu.pl*

Abstract: The early medieval fortified settlement in Bonikowo was located within the wetland, in very marshy backwaters of the middle Obra river (the Obra Marshy Meadows). The Bonikowo stronghold belonged to a system of numerous small castles of southern Great Poland which had been formed in the period before the rise of the centralized state. This was a concave fortified settlement, consisting of many parts, with three ramparts, originating in different phases of the Middle Ages, as was confirmed by dating of archaeological pottery findings and by absolute dating. The castle was built with material from the sandy sediment of the Obra river backwaters. Geochemical analysis shows the length and intensity of the settlement and economic use of internal zones of the ramparts, especially of the internal zones within the rampart II, considered the oldest.

Key words: early medieval stronghold, middle Obra Ice-Marginal Streamway (Obra Marshy Meadows), lithological and geochemical analysis

Wstęp

Obszar Wielkopolski południowej, usytuowany pomiędzy Pradoliniami Warty-Obry i Baryczy, pełnił przed uformowaniem się państwa polskiego i w początkowym okresie jego istnienia szczególną rolę w rozwoju stosunków osadniczych i politycznych (Kurnatowska 2008, 2009). Jej przejawem było znaczne zagęszczenie grodzisk o metryce wczesnośredniowiecznej występujących na tym terenie. Znajdowane w ich obrębie ceramika (jej forma, zdobnictwo) i elementy uzbrojenia pozwalają wnioskować o większych związkach tego obszaru z Wielkopolską południową niż środkową i północną. Badania archeologiczne pokazują, że w okresie wczesnego średniowiecza uformowały się tam struktury osadnicze skupiające się wokół niewielkich ośrodków grodowych, zarządzanych przez licznych naczelników-wodzów. Wśród tych grodów znajduje się Bonikowo. W X w., po uformowaniu się państwa centralnego, grody południowej Wielkopolski (np. Bonikowo, Bruszczewo, Samarzewo, Sławie) były militarnie podbijane i niszczone. Z reguły budowano nowe grody, ale już w innych miejscach. Proces ten miał miejsce od połowy X w. Ko-

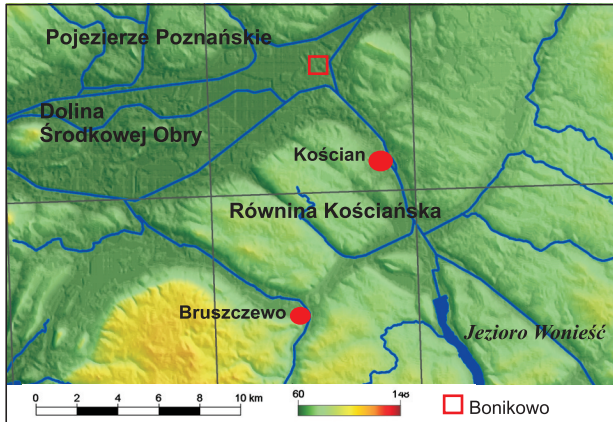
lejny etap niszczenia systemu grodowego południowej Wielkopolski wiąże się z kryzysem państwa piastowskiego w latach 30. XI w. Ten fakt wiąże się z buntem ludności okręgów grodowych przeciwko naczelnikom. Żaden z mniejszych ośrodków grodowych w tej części Wielkopolski nie przetrwał kryzysu osadniczego państwa wczesnopiastowskiego (Kurnatowska 2008).

Położenie grodziska

Grodzisko wczesnośredniowieczne w Bonikowie położone jest na terenie podmokłym, silnie zabagnionym przez rozlewiska Obry (ryc. 1).

Region środkowej Obry jest największym w Wielkopolsce kompleksem torfowisk rzecznych powstałych poprzez zatorfienie fragmentu dna Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej (Łęgi Obrzańskie).

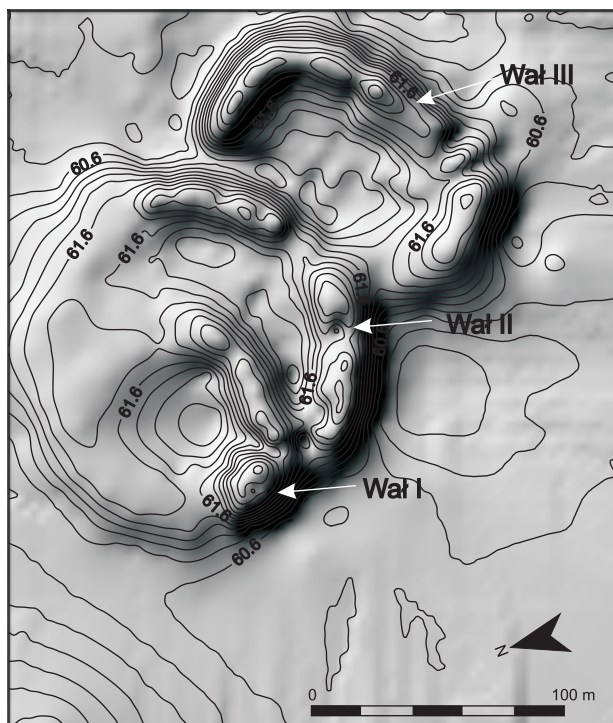
Obecnie teren wokół grodziska w Bonikowie jest odwodniony przez kanał melioracyjny o nazwie Kanał Mosiński, który wybudowano w końcu XIX w.

Ryc. 1. Położenie grodziska w Bonikowie na tle Pradoliny Środkowej Obry

Kształt i rozmiary grodziska

Jest to grodzisko typu wklęsłego, wieloczołowe. Składa się w części północno-zachodniej z kotlinki I otoczonej wałem I. Do opisywanych części od południowego wschodu przylegają dodatkowo dwa wały i przedwałe. Wały charakteryzują się różnym stopniem zniszczenia na skutek prac niwelacyjnych podjętych w latach powojennych przez rolników, których zaprzestano na skutek działań konserwatorskich. Całe grodzisko otoczone jest fosą szerokości mniej więcej 8 m, tworzącą wyraźne obniżenie w terenie, wypełniane wodą w dżdżystych porach roku (ryc. 2).

Ryc. 2. Hipsometria grodziska w Bonikowie (wysokości w m n.p.m.)

Rozmiary grodziska to: długość około 180 m, maksymalna szerokość 100 m, powierzchnia wraz z fosami 2,5 ha.

Etapy zasiedlania i rozbudowy grodu – przesłanki archeologiczne

Badania archeologiczne prowadzono na grodzisku w drugiej połowie lat 50. XX w. pod kierunkiem Zofii Hołowińskiej (Hołowińska 1956). Wyniki tych badań szeroko przeanalizowała Zofia Hilczerówna (Hilczerówna 1967). Wspomniane badania wskazują, że poszczególne części grodziska nie są sobie współczesne. Za najstarszą część uznaje Hilczerówna (1967) wał II okalający kotlinkę II o średnicy około 65 m i okolony fosą (faza B w podziale średniowiecza, 600–800 AD) (tab. 1). Zarówno wał I, jak i wał III są od niego późniejsze. Wnioski te oparto na przesłankach archeologicznych – systematyce materiału ceramicznego od ceramiki ręcznie wykonywanej w fazie A (500–600 AD) do całkowicie obtaczanej w fazie D (950–1050 AD).

Drugim dowodem archeologicznym potwierdzającym wniosek o metachroniczności grodziska jest różnica w konstrukcji wałów. Badania licznych grodzisk Wielkopolski wskazują, że starsze wczesnośredniowieczne wały grodzisk mają następującą konstrukcję: jądro stanowi nasyp gliniano-ziemny na warstwie humusu pierwotnego, prawdopodobnie umocniony w warstwie szczytowej kamieniami. Szerokość wału II w Bonikowie wynosiła około 13 m, wysokość zachowanych fragmentów wału to około 1,75 m. Fragmenty węgielków drzewnych po stronie zewnętrznej i wewnętrznej wału mogą wskazywać na istnienie konstrukcji drewnianych.

Wały późniejsze, młodsze charakteryzuje już, jak w przypadku wału I, konstrukcja rusztowa. Jądro stanowi konstrukcja drewniano-ziemna w postaci rusztu, przewarstwionego piaskiem. Od strony zewnętrznej wał był umacniany prawdopodobnie płaszczem kamiennym. Od strony wewnętrznej oblicowanie mogło być drewniane bądź kamienne.

Wał III grodziska w Bonikowie ma konstrukcję złożoną: w części rusztową, w części skrzyniową (skrzynie drewniane wypełnione piaskiem).

Tabela 1. Podział średniowiecza wg Kurnatowskiej (1967)

Faza	Chronologia (lata kalendarzowe)
A	500–600
B	600–800
C	800–950
D	950–1050
E	1050–1250
F	1250–1350

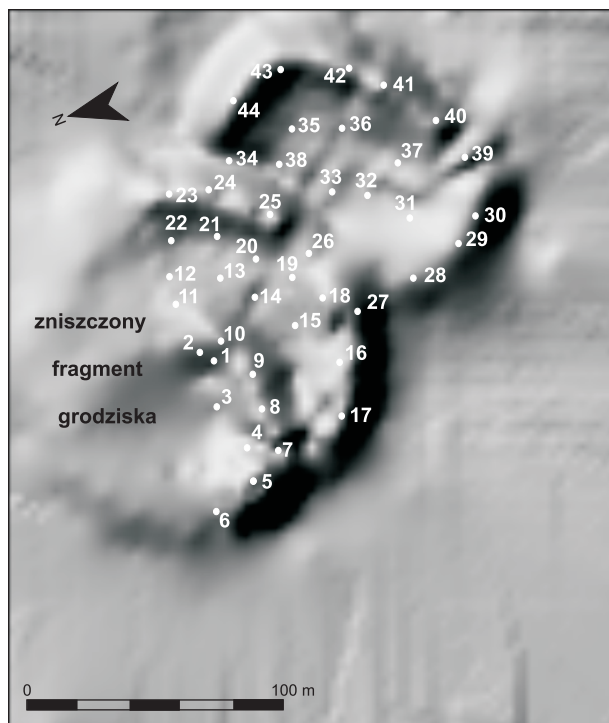
Na podstawie niezbyt rozległych przestrzennie badań wykopaliskowych można wyciągnąć wnioski dotyczące rozmieszczenia zabudowy mieszkalnej i gospodarczej w obrębie grodziska. W części starszej występowały zabudowania mieszkalne zagłębione w ziemię. Znajdowały się one głównie w pobliżu wału obronnego, natomiast jamy o charakterze gospodarczym umieszczone były pośrodku majdanu. Jeszcze mniej informacji dotyczy młodszych faz rozwoju omawianego grodziska (kotlinki I i kotlinki III). Napotkano w nich obiekty mieszkalne zarówno o typie naziemnym, jak i zagłębione w ziemię z paleniskiem, podłogą układaną z belek lub desek i piwniczką wewnątrz budynku. Obiekty te charakteryzowały się kilkukrotnymi fazami użytkowania rozdzielonymi warstwami powodziowymi. Z budowli odpowiadających chronologicznie tej fazie wyróżnić można jamę o charakterze magazynowym, z plecionkowymi ścianami, którą odkryto w kotlinie I, a służącą do przechowywania ziaren czarnego bzu.

Datowania bezwzględne grodziska

Chronologia grodziska opiera się także na datowaniach bezwzględnych. Data radiowęglowa uzyskana z paleniska (jama 9) w kotlinie II określa jego wiek na 1260 ± 30 BP, czyli AD cal 660–870 (95,4%) (faza B średniowiecza). Z wału I, z fragmentu drewna dębowego, wykonano oznaczenia dendrochronologiczne i określono wiek ścięcia drewna do budowy wału na po AD 807 (faza C średniowiecza). W innym miejscu tego samego wału uzyskano daty dendrochronologiczne: po AD 815 i po AD 826 (również faza C). Z najnowszych datowań radiowęglowych otrzymano datę dla wału III (z poziomu organicznego po konstrukcjach drewnianych): 1225 ± 30 BP (AD cal 760–890) (faza C średniowiecza) oraz wnętrza kotlinki II, gdzie uzyskano problematyczną datę 880 ± 30 BP, czyli AD cal 1150–1230 (faza E/F średniowiecza). Data ta więc prawdopodobnie pochodzi z warstwy powstałej po zniszczeniu grodu w Bonikowie. Datowania te zbieżne są z ustaleniami archeologicznymi dotyczącymi chronologii grodziska.

Etapy zasiedlenia i rozbudowy grodu – przesłanki litologiczne i geochemiczne

Mając opisany stan rozpoznania archeologicznego stanowiska, postanowiono zastosować w dalszych badaniach grodziska analizy litologiczne i geochemiczne. Celem tych działań miało być potwierdzenie wyników badań archeologicznych dotyczących struktury przestrzennej obiektów mieszkalnych i gospodarczych w starszej, stosunkowo dobrze rozpoznanej części grodziska i poszerzenie zakresu infor-

Ryc. 3. Lokalizacja punktów poboru próbek litologicznych i geochemicznych

macji o młodszych, słabo zbadanych fragmentach grodziska.

Pośród metod litologicznych zastosowano metodę uziarnienia, uzupełnioną analizą strat prażenia i zawartością węgla wapnia.

Z oznaczeń geochemicznych wymienić należy zawartość fosforu całkowitego, pierwiastków głównych i śladowych: Fe, K, Na, Ca, Mg, Cu, Cr, Co, Zn, Ni, Mn, Pb.

Próbki do analiz pobrano z 44 punktów grodziska, z warstwy podhumusowej stanowiącej wczesno-średniowieczny poziom użytkowania terenu (ryc. 3). Przestrzenie obejmowały one zarówno wały, jak i kotlinki na całej powierzchni grodziska. Nie opróbowano jedynie zachodnich i północno-zachodnich części grodziska, w których powojenne działania niwelacyjne rolników zniszczyły formy wałowe, a ponadto fragmenty te są porośnięte roślinnością krzewiastą, co także utrudniało badania.

Wyniki badań

Wyniki analiz granulometrycznych wskazują, że materiał wykorzystany do budowy wałów nie różni się pod względem litologicznym ani pomiędzy sobą, ani w porównaniu z materiałem otaczającym grodzisko. Są to na ogół piaski drobne lub średnie, o umiarkowanym wysortowaniu, niewielkiej ujemnej skośności i rozkładzie mezokurtycznym, zawierające mikroskopowo widoczne drobinny malakofauny, zapewne pobierane z płytszych mineralnych rozlewisk Obry.

Natomiast podwyższona zawartość strat prażenia wskazuje, że w budowie wałów I i II rzeczywiście w większym stopniu mogło być wykorzystywane drewno. Największe wartości strat prażenia dotyczą użytkowanych wewnętrznych części grodziska, nazywanych przez archeologów kotlinkami. Tę prawidłowość potwierdzają również wyniki analiz geochemicznych, szczególnie zawartości fosforu, która podwaja się w strefach kotlinek. Obecność w tych miejscach fosforu może być wskaźnikiem zarówno obiektów mieszkalnych, jak i jam gospodarczych – piwniczek itp. Podobną prawidłowość w rozmieszczeniu przestrzennym wykazuje zawartość pierwiastków śladowych. Koncentrują się one w strefach przywałowych, po wewnętrznej stronie wałów, w miejscach, w których wały osiągają największą wysokość, co dodatkowo wskazuje na większe wykorzystanie tej strefy w porównaniu z innymi częściami grodziska.

Interesujących wniosków dostarczyła analiza przestrzenna zawartości fosforu i pierwiastków śladowych w aspekcie zróżnicowania chronologicznego różnych części grodziska. Wyniki wspomnianych analiz wyraźnie dowodzą, że najwyższe wartości wielu wskaźników geochemicznych dotyczą kotlinki II, którą Hilczerówna (1967) wskazuje jako najstarszą część grodziska. Sugerować to może rzeczywiście

najdłuższy czas eksploatacji tej kotlinki bądź największą intensywność jej wykorzystania.

Literatura

- Bartkowski T., 1970. Wielkopolska i Środkowe Nadodrze. PWN, Warszawa.
- Hilczerówna Z., 1967. Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Hołowińska Z., 1956. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w powiecie kościańskim. Wyniki badań z lat 1951–1953. PWN, Poznań.
- Kurnatowska Z., 2008. Początki i rozwój państwa. W: M. Kobusiewicz (red.), Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Poznaniu, Poznań.
- Kurnatowska Z., 2009. Wielkopolska południowa we wczesnym średniowieczu. W: I. Hildebrandt-Radke, J. Jasiewicz, M. Lutyńska (red.), Zapis działalności człowieka w środowisku przyrodniczym. VII Warsztaty Terenowe, IV Sympozjum Archeologii Środowiskowej, 20–22 maja, Kórnik, s. 85–87.